

Modernliğe Geçiş Sürecinde Bir Yüksek Din Öğretim Kurumu Olarak İlâhiyatın Neliğine Dair

Araştırma
Research

Mehmet Paçacı

Prof. Dr., İbn Haldun Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Professor, İbn Haldun University, Faculty of Islamic Studies, Department of Tafsir
İstanbul, Turkey

 mehmet.pacaci@ihu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-4459-693X>

Yazar
Author

Paçacı, Mehmet. "Modernliğe Geçiş Sürecinde Bir Yüksek Din Öğretim Kurumu Olarak İlâhiyatın Neliğine Dair". *Tevilat* 1/1 (2020), 139-154.

 <https://doi.org/10.5281/zenodo.4414828>

Atıf
Cite as

İslâm dinine ait bilginin sonraki nesillere aktarımına, Müslüman toplumunun daha ilk zamanlarından başlayan bilinçli bir çabası olmuştur. Kısa süre içinde kaynak metinler, bunların yorumuna dair yöntem ve bunları yorumlayan disiplinler oluştu. Uzun yüzyıllar boyunca İslâm dinini içeriklendiren temel disiplinlerin eğitim ve öğretimi, gelişkin bir medrese kurumu tarafından yapıldı. Bu kurumu işletenler ve İslâm dinine ait değerleri hayata aktaranlar ulemâ oldu. Ulemâ, ayrıca toplumsal yapıda da yönetim ile halk arasında anahtar bir konum işgal ediyordu. Modernliğin giderek egemen olduğu bir dünyada ise dinin sahip olduğu konum değişti ve onu öğrenmek, öğretmek ve uygulamakla yükümlü ulemâ da artık toplumsal yapı içinde görünmez oldu. Modernlik sürecindeki toplumsal değişime koşut olarak, din eğitim ve öğretimi ile dinî kurumlar, yeni duruma göre biçimlendi ve öncekinden farklı amaçlarla yetindi. Bu dönemde yüksek din öğretimiyle görevli ilâhiyat kurumunun içeriği de bu son duruma göre belirlendi.

Anahtar Kelimeler: Temel İslam Bilimleri, İlâhiyat, Medrese, Ulemâ, Modernite.

Özet

On The Nature of İlahiyat As a Higher Religious Education Institution in The Course of Transition to Modernity

There was a conscious effort of the Muslim community, which started from the very early days, to transfer the knowledge of the Islamic religion to the next generations. In a short time, there emerged source texts, methods for their interpretation and disciplines that interpret them. The education and training of the basic disciplines that constitute the content of the religion of Islam were carried out by an advanced madrasah institution for many centuries. Those who run those institutions and transfer the Islamic values into life was ulama. The ulama also undertook a key position in the social structure between the government and the people. In the world, where modernity has been increasingly dominant, the position of religion has changed and the ulama responsible for learning, teaching and applying it, are no longer visible in the social structure. Parallel to the social change in the process of modernity, religious education and training and institutions have been shaped according to the new situation and were contended with different purposes from earlier times. During this period, the content of the İlahiyat as a higher religious education institution has been determined according to this last situation.

Keywords: Basic Islamic Sciences, Teology, Madrasah, Ulama, Modernity.

Abstract

Giriş

140

İslâm geleneğinde eğitim öğretim tarihi, Rasûlullah'a kadar götürülür. O, İslâm'ı öğreten ilk kişidir. Müslümanların eğitimde ilk kurumsallaşması da Medine'de *şuffe* ile Rasûlullah tarafından başlatılmıştır. Ona indirilmiş âyetler, âyetlerin açıklaması ve yorumu olan sözleri ile onun ilk Müslüman olarak yaptıkları, buradaki öğrenimin konusunu oluşturmaktaydı. Böylece İslâm bilgisinin gelecek nesillere aktarılmasını sağlayacak ilk kurumsal örneklik de gerçekleşmiş oluyordu. İslâm geleneğinde toplumun bilgi gereksinimini ve İslâm'ı bilen, insanlara bu konuda önderlik edebilecek insan kaynağını, yani *âlim* ihtiyacını karşılamak amacıyla zamanla gelişen başka eğitim kurumları da oldu. İslâm dünyasında eğitim ilk yüzyıllarda camiler, mescitler, kütâblarda, âlimlerin evlerinde, vakıflarda ve hatta saraylarda gerçekleşiyordu. 10. yüzyıla gelindiğinde belirli bir müfredata ve öğretici kadrosuna sahip medreseler ortaya çıkmaya başladı. Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün (öl. 485/1092) 11. yüzyılda kurduğu medrese başlı başına yeni bir eğitim kurumu olarak gelişti. İslâm dünyasının birçok yerinde açılan medreseler bu modeli esas alarak kuruldular. *Nizâmîye Medresesi* ilk olarak Bağdat'ta Şâfiî mezhebine göre eğitim yapan bir kurum olarak faaliyete başlamıştı.

Daha sonra Hanefî mezhebine göre eğitim yapan Nizâmîye Medreseleri de açılmıştı. Böylece artık ihtiyaca göre bilgi üretme ve geçmişten gelen bilgi birikimini yeni nesillere aktarma, toplumun eğitim, öğretim, idarî, hukukî ve dini hizmet ihtiyacını karşılama ve bu amaçla insan kaynağı yetiştirme, kurumsallaşmasını tamamlamış medrese tarafından karşılandı.

1. Kurucu Metinler ve Yöntem

Eğitim-öğretim kurumlarının gelişiminin yanı sıra, bu kurumlardaki eğitim ve öğretimin içeriğini ve amacını sağlayacak olan temel kaynak metin ve disiplinlerin oluşumu ve gelişimi de belli bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Temel metinlerin başında doğal olarak İslâm'a hayat veren Kur'ân-ı Kerîm gelmektedir. Allah'ın son ve kutlu elçisi Muhammed, Allah'tan 610-632 tarihleri arasında gelen vahyi muhataplarına olduğu gibi aktarmıştı. Bu söz önce Rasûlullah'ın ve daha sonra da ilk Müslümanların hafızasına kaydedilmişti. Âyetler eş-zamanlı olarak eldeki yazım gereçleriyle de ayrıca yazılı olarak kayda geçirildi. Bu işlem, Vahiy Kâtipliği ile kurumsal bir nitelik kazandı. Dağınık malzemeler üzerinde korunan Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Ebû Bekir döneminde önce iki kapak arasında bir *mushaf* şeklini aldı ve Hz. Osman döneminde de resmî bir metin oluştu ve çeşitli başkentler için çoğaltıldı. Zeyd b. Sabit'in (öl. 45/665) bu iki halife döneminde gerçekleşen çalışmalara başkanlık ettiğini de biliyoruz. Böylece *kitap* bir *mushaf* halinde kayda geçirilmiş ilâhî bir söz olarak sonraki Müslümanlara aktarıla geldi.

Rasûlullah'ın sözlerinin ve yaptıklarının rivayet halinde toplanması ve bunların sınıflandırılması da İslâm'ı oluşturan temel metinlerden birinin meydana gelmesi anlamına geliyordu. Rasûlullah'ın âyetleri hayatına aktarıp ilk Müslümanlara gösterdiği örneğin davranış halinde ve sözlü anlatımla sürdürülmesi, Kur'ân'ın inişine şahit olan sahabenin anlattıkları ve bunların hafızalara ve defterlere kaydedilmesi, İslâm'ın bilgisel temellerinden bir başkasının, *sünnetin* oluşmasını sağlamıştır. Müslümanlar da Kur'ân'ı sünnetin yorumsal belirleyiciliği üzerinden öğrenmişlerdir. Bu bakımdan rivayetlerin kaydedilmesi ve bunların özgünlük değerine göre sınıflandırılması, ilk dönem Müslümanlarının temel bilimsel çabalarından birisini oluşturmuştur. Müslümanlar Kur'ân'ın emirlerinin hayata geçirilmesini, mesela namazın kılışını Rasûlullah'tan öğrendiler. Bu bilgiler yine davranış ve anlatım olarak bir sonraki nesle aktarıldı ve hadis eserlerinde, siyer ve tarih kitaplarında yazılı birer kaynak halini aldı.

Allah'ın elçisinin ilk öğrencileri ashabın toplum olarak üzerinde tartışmasız oydaştığı inanç ve davranışlar, dinin başka bir kaynağını

olan *icmâ*nın ilk örneğini oluşturmuştur. İlk Müslümanlar Allah'ın kelamını ve onun Hz. Peygamber tarafından yapılmış yorumunu, kendi hayatına uygulamasını doğrudan ondan öğrenmişler ve bu bilgiyi hayatlarına aktarmışlardı. İlk Müslümanlar, toplum olarak İslâm'ın hayata aktarılmasına örneklik teşkil ettiler. Ashabın yaşantısı ve İslâm olarak onayladıkları anlayış ve davranışlar, sonraki Müslümanlar tarafından yine hep birlikte izlenmiş, geliştirilmiş ve İslâm'ın kaynaklarından *icmâ* tesis etmiştir. İşte kurucu toplum olarak ilk neslin bu anlayış ve davranışı da rivayetler olarak kaydedildi ve daha sonraki nesiller tarafından da topluca yaşatıldı.

Yazılı kaynakların sınırlı oluşu, Müslümanların önüne bir başka görev koyuyordu. Hayat, ilk günden itibaren Müslümanların her gün cevaplamasını gerektiren sayısız yeni durum ortaya çıkarıyordu. Kutlu elçi hayatta iken ve vahiy devam ediyorken bu yeni durumlara verilmesi gereken cevap ve tutulması gereken yolu, vahiyle veya onun hikmetiyle Müslümanlara bildiriyordu. Ancak Rasûlullah'ın dünyadan ayrılmasıyla vahiy bittikten sonra Müslümanlar bu yeni durumları nasıl karşılayacaklar ve cevaplayacaklardı? İşte vahyin yani *kitabın*, *sünnetin* ve ilk Müslümanların üzerinde oydaştığı anlayış ve davranışlarının ışığında yeni kararlar verilmesi için *kıyâs* yöntemi işletildi. Buna göre yazılı kaynaklar halinde aktarılan vahiyle ve ilk Müslümanların yaşantı örnekleriyle yeni olaylar arasındaki sebep benzerliğine dayanarak *kıyâs* yapılması sonucunda yeni hükümler üretildi. Böylece Müslümanlar ilk üç ana kaynak yani *kitap*, *sünnet* ve *icmâ* esasında dördüncü bir kaynak ve yöntem olarak ortaya çıkan yeni gelişmelere cevap için *ictihada* başvurdular.

Kitap ile birlikte *sünnet* ve *icmâ* kaynaklarının oluşturulması ve tanımlanması İslâm bilimlerinin önemli gelişim aşamalarını oluşturur. İslâm'ı teşkil eden bütün bilgi birikiminin kaydedilmesi, İslâm'ın, üzerine bina olduğu kanıtların *Kitap*, *sünnet*, *icmâ* ve *kıyâs-ı fukahâ* olarak belirlenmesi ve sıralanması, bunların birbirlerine göre değerlerinin ve birbirleriyle olan ilişkilerinin tanımlanması ve bu bilgilerin işlenerek hayata aktarılmasına ait yöntem, İslâm için hayati bir öneme sahip olmuştur. Bu süreçte uzun tartışmaların yapıldığını biliyoruz. Mesela, İmam Şâfiî'nin (ö.204/820) *er-Risâle* adlı eseri bu sırada yapılan tartışmalara dair önemli ipuçları vermektedir. Daha sonraki yüzyıllarda *usul-i fıkıh* disiplini söz konusu ettiğimiz işlemi ve uygulamayı en ince ayrıntısına kadar ele almış ve geliştirmiştir.

2. Temel İslâm Disiplinleri: Hadis, Tefsir, Fıkıh ve Kelam

Kaynakların oluşması ve tanımlanmasına koşut olarak, bu kaynakların işlenmesini gerçekleştiren disiplinler de gelişti. Bu bilimler, kayda geçirilen, bir araya toplanan ve nihayet bilgisel değerine göre tasnif edilen İslâm'ın temel metinlerinin açıklanması, yorumlanması ve hayata uygulanmasını amaçlamışlardır.

İslâm'a dair bütün bilgiler, başka bir ifadeyle Rasûlullah'ın, ilk neslin ve sonraki neslin sahip olduğu bilgi bütünü sonraki nesillere rivayetler halinde aktarılmıştır. Buna Kur'ân-ı Kerîm de dâhildir. Çünkü Kur'ân, ilk kez Rasûlullah tarafından telaffuz edilmiş ve ilk neslin onu sonrakine hep birlikte ve üzerinde oydaşarak aktardığı metin halinde kaydedilmiş bir sözdür. Kur'ân'dan başlayarak bütün kaynak metinlerin bilgisel olarak değerlendirilmesi *hadis* disiplini tarafından yapılmıştır. Buna göre Kur'ân vahyi ilk nesil tarafından *mütevâtir* olarak nakledilmiştir. Bu özelliği ile Kur'ân İslâm'a dair birincil, en değerli ve güvenilir bilgi kaynağıdır. Mütevâtir olarak aktarılan Rasûlullah'ın sözleri ve davranışları da İslâm'da bilgisel olarak aynı değere sahiptir. İşte Rasûlullah'tan başlayarak, ashaptan ve sonraki iki nesilden İslâm'a dair bütün rivayetlerin bir araya toplanması ve bunların bilgi değerine göre sınıflandırılması *hadis* disiplini tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla zaman içerisinde oluşturulan hadis külliyyatı, Kur'ân ile birlikte en önemli kaynakları oluşturur. Bu özelliğiyle söz konusu kaynaklar, bütün İslâm bilim disiplinleri için kaynaklık teşkil eder.

Bir diğer disiplin olan ve Kur'ân âyetlerinin indiği anda ne kastettiğini daha sonraki nesillere bildirmeyi amaçlayan *tefsir* de öncelikle rivayetlere dayanmak durumundadır. Çünkü Hz. Peygamber ve onun arkadaşları âyetlerin inişinin tanığı olmuşlar ve onların ne için ve hangi ortamda, kimlere hitaben indiğini görmüşlerdi. Onlar 23 yıllık bir zaman diliminde âyetlerin inmesine sebep olan olayları, o zamanın şartlarını yaşamış, hatta onların birçoğunun inmesine neden olmuşlardı. İşte âyetlerin kastettikleri anlamların sonraki nesillerce doğru bilinmesini sağlamak için *tefsir*, mümkün olduğunca ilk nesle ulaşmaya ve onların âyetler hakkında aktardığı bilgileri edinmeye çalışır. Âyetlerin inişine sebep olan olaylar, bu sırada orada bulunan şahıslar, onların tepkileri ve âyetlerin onlar üzerindeki bıraktığı etkiler, âyetlerin doğru anlaşılmasında önemlidir. Bunlar da rivayetler halinde kaydedilmiştir. İşte *tefsir* disiplini Kur'ân'ı bu rivayetlerle indiği ortam ile buluşturmayı ve bu yolla âyetlerin indiği anda ilk muhataplarına kastettiği anlamları daha sonraki Müslümanlara sunmayı amaçlar. Bu bakımdan bizim için bu rivayetler, Kur'ân'ı doğru anlamamızda kaçınılmaz olarak belirleyici bir konumdadır. Tefsir aynı zamanda

Kureyş lehçesinde inen Kur'ân'ın anlaşılması için o zamanın dilini aktaran bilgileri, mesela bu bağlamda o zamanki Arap şiirini de bilgi kaynakları arasına katmıştır. Bu özelliği ile *tefsir* kendisinden hüküm üretmesi beklenmeyen, sadece âyetlerin indiği andaki anlamlarını ortaya koymayı amaçlayan tasvir edici (*descriptive*) bir disiplindir.

İslâm'ın bilgi kaynaklarının işlenerek İslâm'a ait bir yaşamışlığın oluşabilmesi için tefsirin yaptığıın ötesinde başka yorum çalışmalarının da yapılması gerekiyordu. Bunun için de uygulama noktasına kadar giden yorumlar *fıkıh* tarafından gerçekleştirildi. Müslüman kişinin yaşantısında yapması ve yapmaması gereken işler ve davranışlar fıkıh disiplini tarafından İslâm'ın yazılı deliller temelinde *ictihad* yöntemi ile belirlendi ve Müslüman'ın uyması gereken kuralsal (*normative*) bir bilgi olarak oluşturuldu. İbadet konusu dışında kalan alanlarda fıkıhın ortaya koyduğu çıkarımlar, bir yorum süreci sonucu elde edildiğinden, mütevâtir bilgi gibi kesin *kat'i* değildir. Kabul edilmiş kaynaklara ve yönteme uyduğu sürece İslâm içinde kabul edilmekle birlikte *zannî* bilgilerdir. Başka bir müctehid de meşru kaynak ve yollarla meşru ve zannî farklı bir sonuca ulaşabilir. Bu da aynı kaynaklara dayanan farklı, ancak meşru mezheplerin ve hatta aynı mezhep içindeki farklı ictihadların varlığını açıklamaktadır.

İslâm disiplinleri tarafından üretilen yorumların ve uygulamaların üzerinde Müslümanların etrafındaki dünyaya, öte dünyaya, insanlar ve yaratılmışlar arasındaki ilişkiye, diğer dini ve ahlâkî geleneklerden farklı olarak nasıl baktığını ortaya koyan bir dünya görüşü tanımına ihtiyaç bulunmaktaydı. İşte bu görev de *kelam* tarafından gerçekleştirilmiştir. Kelam bize bütün bu önemli konularda İslâm'ın temel bilgi kaynaklarını esas alarak inanç esaslarımız, yaratıcının özellikleri, yaratılışın başlangıcı, sonu, sonraki hayat *ahiret* ve Müslümanın diğer insanlara göre dünyadaki duruşunu ve onlara göre yerini tanımlayan bir disiplin olmuştur. Kelam da fıkıh gibi kuralsal *normative* bir disiplin olup kendi konu alanıyla ilgili Müslüman kişinin uyması ve kaçınması gerekenleri bir kurallar manzumesi şeklinde sunmuştur.

İşte İslâm olarak adlandırdığımız 1500 yıla yaklaşan dini geleneği, vahiyyle gelen bilgi, Rasûlullah'ın ve ilk neslin örnekliliği ile oluşan İslâm'ın asılları üzerinde Müslümanların geliştirip biçimlendirdiği inanç ve davranışların bütünü olarak tanımlayabiliriz. Başka bir deyişle İslâm, *kitap, sünnet, icmâ* ve *kıyâs-ı fukahâ* asılları üzerinde hadis, tefsir, kelam ve fıkıh gibi temel bilim disiplinleri yoluyla oluşturulan yaşam biçimidir. Burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, bu asılların herhangi biri tek başına İslâm'ı tüketmez. İslâm, söz konusu asılların tümünün bir bileşkesidir denilebilir. Bu bileşke, kaynak metinler esasında, *kıyâs-ı*

fukahâ tarafından sağlanmıştır. Mesela, İslâm'ın ortaya çıkışının sebebi olan Kur'ân vahyi, tek başına İslâm demek değildir. Çünkü yukarıda anlatmaya gayret ettiğimiz gibi, bir söz olan Kur'ân'ın kastettiklerinin doğru anlaşılabilmesi, Rasûlullah'ın ve ilk neslin yorumunu aktaran rivayet olmaksızın mümkün değildir. Bu bir dogma veya inanç konusu olmaktan öte bilimsel bir gerekliliktir. Çünkü belli bir zaman ve mekân içine inen ilâhî sözün doğru anlaşılabilmesi için onun söylendiği andaki ortama tanık olanların tanıklığı bir gerekliliktir. Bu ortama en yakın kişi her zaman Rasûlullah olmuştur. Bu yüzden de onun sözleri ve davranışıyla getirdiği yorumun, âyetlerin kastına en uygun yorum olacağı inkâr edilemez bilimsel bir gerçekliktir. Öyleyse İslâm sadece Kur'ân metni ile içeriklendirilemez. Sünneti dışarıda tutarak ve sadece Kur'ân metninden yola çıkarak İslâm oluşturma çabası, onu ilk ve doğru yorum örnekliğinden koparmak ve sonraki her okuyucunun yorumuna mahkûm etmekle sonuçlanacaktır. Aynı şekilde sünnet de tek başına İslâm'ı oluşturmaz. Sünnetin varlığı zaten Kur'ân olmadan temelsiz ve anlamsız kalacaktır. Ayrıca mesela *kıyâs-ı fukahâ* olmadan da İslâm'ın içeriği ve değerleri yeni durumlara taşınamayacaktır. İcmâ ise kaynaklar ve yorumları üzerinde Müslüman toplumun birliğini ve bütünlüğünü ifade etmektedir. Tarih içinde ve günümüzde bu asılların bir aradaki bütünlüğünü bozarak İslâm'ı oluşturma çabalarının esasen nasıl yanlış İslâm anlayışlarına yol açtığını biliyoruz. Öyleyse İslâm'ın bu asıllarının bir arada, birbirinden ayrılmaksızın doğru yöntemlerle yorumlanmaları sonucunda İslâm'ın bütünlüğüne ulaşılabilir.

3. Klasik Dönem, Sonrası ve Toplumsal Dönüşüm

Klasik Müslüman toplumlarda, yukarıda tanımlarını verdiğimiz ve tarihini özetlediğimiz İslâm'ın bilgi kaynakları ve bu kaynakların işlenmesini sağlayan disiplinler, bilgi üretmek ve bu bilginin çeşitli şekillerde hayata aktarılmasını üstlenen *ulemâ* tarafından çalışılmış, geliştirilmişti. Söz konusu kaynaklar ve disiplinler yine *ulemâ* tarafından *medresede* öğretilmiş, toplumun bilgi ihtiyacı karşılanmış ve yeni nesillere aktarılmıştı. *Ulemâ*, medresede edindiği donanımla klasik Müslüman toplumda başka birçok kurumun işlenmesini ve yürütülmesini de sağlamıştı. Bunların başında hukuk gelmektedir. Müslüman toplumlarda dinin asıllarının doğru yöntem ve farklı yorumlarıyla oluşan İslâm mezhepleri temel alınarak geliştirilen hukuk, teorisi ve uygulamasıyla *ulemânın* yürüttüğü sivil bir kurumdu. Bütün aşamalarıyla tamamlandığında genellikle on iki yıllık bir eğitim ve öğretim müfredatını uygulayan medreselerin öncelikli ve nihaî amacı bu sivil hukuk sisteminin işletilmesini sağlayan kadıların yetiştirilmesi ise

de¹ medreseler, *ulemâ* sınıfını oluşturan ve diğer insan kaynakları olan *müdürrisleri*, *müftü* ve din görevlilerini de yetiştirmiştir. Bu bakımdan kadılar olduğu kadar müdürrisler, müftüler ve camilerde görev alan imamlar ve vaizler de *ulemânın* bireyleriydi. *Ulemâ* aynı zamanda sosyal dayanışmanın, toplumda eğitim, hukuk ve din hizmeti gibi kurumların işletilmesinde ihtiyaç duyulan ekonomik desteğin sağlanmasını sağlayan vakıfları da idare ediyordu. Vakıfların kurulmasından, işletimi, gelirlerin oluşturulması ve toplanması, gelirlerin gerek duyulan alanlara harcanmasına dek birçok kalem iş de Müslüman toplumlarda *ulemânın* sorumluluğunda yürütülmekteydi. *Ulemânın* deruhte ettiği hizmet alanlarını özetleyecek olursak toplumsal yapıdaki dört önemli alan ile karşılaşırız. Bunlar hukuk, sosyal hizmetler, eğitim ve din hizmetleriydi.

Toplumun bütün kesimlerinden gelen *ulemâ*, bilgin olmalarından ötürü kazandıkları önemli konumuyla, aynı zamanda yöneticiler ile halk arasında iletişim sağlayan bir sınıftı.² *Ulemânın* toplumdaki yüksek konumu, yöneticiler tarafından da tanınmakta ve korunmaktaydı.³ *Kadı* ve *müftüler* devlet yönetimine de katılmaktaydı.⁴ Yöneticiler ülkeyi yönetirken *ulemânın* tavsiyelerine her zaman başvurmaktaydılar.⁵ *Ulemâ* bu konumuyla yöneticiler önünde yerel grupların önderliğini ve sözcülüğünü de yapabilmekteydi.⁶ Dolayısıyla *ulemâ* toplum ile yönetim arasında bir köprü oluyor hatta yeri geldiğinde yönetime karşı muhalefeti oluşturabiliyordu.⁷

Ulemâ, Müslüman ülke ve toplumlarda yüzyıllar boyunca koruduğu konumunu çağdaş dönemle birlikte giderek yitirecek ve hatta sonunda böyle bir kesim işlevsiz kalacaktır. Batı'da etkili olan ve temel anlayışlarda dönüşümlere neden olan Rönesans ve Reform hareketleri ve rasyonalizm, pozitivizm ve sekülerizm gibi akımların giderek Müslüman ülkelerin düşünce, kültür ve eğitim dünyasını değişime zorlamasıyla birlikte köklü toplumsal, zihinsel ve kültürel dönüşümler gerçekleşecektir. Dinin, hayatın merkezinden çıkarılması ve dinin ve

¹ Salih Zeki Zengin, *Medreseden DârülfünunaTürkiye'de Yüksek Din Eğitimi* (Adana: Karahan Yayınevi, 2009), 10.

² Daphna Ephrat, "Religious Leadership and Associations in the Public Sphere of Seljuk Baghdad", *The Public Sphere in Early Muslim Societies*, ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzion, (Albany: State University of New York Press, 2002), 32.

³ Afaf Loutfi El-Sayed, "The Role of 'ulamâ' in Egypt during the Early Nineteenth Century", *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. P. M. Holt (London: Oxford University Press, 1968), 265.

⁴ Sayed, "The Role of 'ulamâ'", 265.

⁵ Ephrat, "Religious Leadership", 32.

⁶ Sayed, "The Role of 'ulamâ'", 265.

⁷ Sayed, "The Role of 'ulamâ'", 265.

dini kaynakları yorumlayan bilimlerin yeniden, ancak bu sefer bilimler arasında daha kenarda bir yerde konuşlandırılması, doğal olarak din kurumunu yürütenlerin ve dini disiplinleri çalışanların toplumsal konularında temel bir değişimin yaşanmasına neden oldu. Avrupa ile rekabet edebilmek için III. Selim (öl. 1223/1808) tarafından başlatılan ve II. Mahmud (öl. 1255/1839) ile sürdürülen reformlarla çağdaşlaşma, kültürde ve yönetim kurumlarında zamanla belli sonuçlar vermeye başladı. Ancak, yeniden yapılanma dönemi başladığında bile bir süre daha *ulemânın* yüksek konumu yönetim içerisinde korundu. Hatta üst sınıf ulemâ, orta sınıf ulemânın karşı duruşuna rağmen⁸ devletin rekabet kabiliyetini artırmak amacıyla devlet kurumlarında bazı *islahatın* gerçekleştirilmesi gerektiğini fark ederek birçok proje geliştirmiş ve sultanların iradesine bu yönde destek vermişti.⁹ Ancak, İstanbul'da ve Kahire'de çağdaşlaşma süreci hızlandığında ve toplumsal yeniden yapılanma zemini kazandığında geleneksel toplumsal yapı temelden dönüşecek ve *ulemâ* kaçınılmaz ve nihai olarak eğitim, hukuk ve yönetim alanlarından uzaklaşmış olacaktır. Onların yerini, yeni okullarda yetişen devlet memurları ve yönetici erkân alacaktır.

Klasik dönemde ulemânın elinde tuttuğu alanlar, giderek onun elinden çıkmaya, etkin ve işlevsel olduğu alanlar daralmaya başlıyordu. Osmanlı'da Tanzimat dönemine gelindiğinde ise devletin yüksek bürokrasisine, özellikle hukuk sistemine insan kaynağı sağlayan ulemânın bu işlevi, artan bir hızla zayıflamıştır. Hukuk alanında yeni şartlara ayak uydurma ve devlet bürokrasisi içinde kalma çabaları çok etkili de olamıyordu. Mesela medrese sonrası eğitim veren ve kadı yetiştirmeyi amaçlayan *Muallimhâne-i Nüvvâb*'ın ismi 1883'te yeni düzenlemelerle *Mekteb-i Nüvvâb* olarak değiştirilecekti. Bu kuruma *mekteb* isminin verilmesi, onun Tanzimat tarafından kurulan yeni eğitim kurumları arasına kabul edildiği anlamına geliyordu. Ancak bu dönemde yine de önceleri yönetimde de geniş yetki ve sorumlulukları bulunan kadıların görev alanı, sadece *Şer'î Mahkemeler* ile sınırlı kalacaktır. Zaten daha 1840'ta Fransız sisteminden alınan ceza ve ticaret hukuklarına göre davalara bakmak üzere seküler *Nizâmiye Mahkemeleri* kurulduğunda medresenin yetiştirdiği insan kaynağına olan ihtiyaç gerçekten azalmıştı.

⁸ Uriel Heyd, "The Ottoman 'Ulemâ and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization: Scripta Hierosolymitana* (1961), 9 /72.

⁹ Heyd, "The Ottoman 'Ulemâ," 64.

4. Günümüz İlâhiyatına Doğru

Günümüz ilâhiyat fakültesinin ve müfredatının şekillenişinin ilk adımları, esasen çağdaşlaşma ve yenileşmenin gündemi oluşturduğu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yüksek din öğretimine yeni bir kimlik kazandırma gayretleriyle ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) medreselerin ıslahı konusunda bir rapor hazırlayan Mehmed Es'ad Safvet Paşa, çalışmasında medreselerin asıl amacı olan Arapça ve bunun yanı sıra bazı ilimlerin öğretimini gerektiği gibi yerine getiremediğini belirtiyordu. 1884 yılında yazılan bir layihaya göre bugünkü ilâhiyat müfredatının büyük oranda ilk örneği olan bir fıkıh, usul-i fıkıh, tefsir, usul-i tefsir, hadis, usul-i hadis, kelim ve Arapça tercüme ve inşa müfredatıyla bir mektebin açılması öneriliyordu. Tanzimat'ın ilk yıllarında başlatılan eğitimde yenileşme hareketi sürecinde medreseden ayrı ve yeni anlayışla bir yükseköğretim kurumunun açılmasına daha 1846'da karar verilmişti. Ayrı binaların yapılması, yeni ders kitaplarının yazılması ve öğretim elemanlarının yetiştirilmesiyle 1863'te Dârülfünun açıldı. *Dârülfünun* bu durumda medresenin amaçlarından ayrı olarak toplumda ve devlet yapısında öngörülen dönüşüme uygun ve bu dönüşümün sürdürülmesini sağlayacak insan yetiştirme amaçlanan ilk üniversite olmuştu.¹⁰ Bu girişimde eğitim programında başka kurumlarca karşılandığı gerekçesiyle başlangıçta yüksek din eğitime yer verilmemişti. Çünkü din eğitimi çeşitli düzeylerdeki medreselerde zaten veriliyordu.¹¹ Ancak 1900 yılına, II. Abdülhamid'in tahta oturmasının 25. yıldönümüne gelindiğinde yeniden açılan *Dârülfünun*'da bu kez *Ulûm-i Aliye-i Diniye Şubesi* de bir fakülte olarak yer almıştı.¹² *Ulum-i Aliye-i Diniye Şubesi*'nin mezunları lise ve yüksekokul derecesindeki mekteplerde *muallim* olarak görevlendirilecekti.¹³ *Dârülfünun*'un *Ulûm-ı Aliye-i Diniye Şubesi*'nde okutulacak dersleri şunlardı: Tefsir, hadis, usul-i hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, ilm-i kelim, tarih-i din-i İslâm.¹⁴ *Dârülfünun*'un bundan sonraki programlarında mesela tefsir dersi ilk yıldan itibaren okutulan bir ders olacaktır. Oysa bu ders, medresede son yıllarda okutulan bir dersti.¹⁵ Önceden bütünüyle medrese sistemi içinde yapılan yüksek din eğitimi *Dârülfünun* girişimiyle birlikte artık çağdaş yükseköğretim programının

¹⁰ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 16.

¹¹ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 18.

¹² Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 21.

¹³ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 40.

¹⁴ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 45.

¹⁵ Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi: 1876-1908* (Adana: Baki Kitabevi, 2003), 141.

içine girmiş oluyordu.¹⁶ 1913'de Emrullah Efendi tarafından yürürlüğe konan yeni yönetmeliğe göre, şubelerin isimleri şöyle belirleniyordu: Tefsir ve Hadis Bölümü, Kelam Bölümü, Felsefe Bölümü, Fıkıh Bölümü ve Ahlak-ı Şer'iyeye ve Siyer Bölümü. Takım adı verilen bu bölümlerden Tefsir ve Hadis Takımı'nın altındaki dersler şunlardı: Tefsir-i umumi, tefsir-i tatbiki, usul-i hadis, hadis-i şerif. Öğrenci *Ulûm-i Aliye-i Diniye Şubesi*'nden mezun olmak için bütün takımların derslerinden geçmeliydi. Ne var ki, *Ulum-i Aliye-i Diniye Şubesi* mektep ve medrese çekişmesinin bir sonucu olarak 1915 yılında, medresenin din eğitimi için gerekli personeli yetiştirdiği ve bunun için başka bir kuruma gerek olmadığı gerekçesiyle kapatılacaktır.¹⁷ Ancak bu çekişme, genel gidişin bir sonucu olarak tabii ki medresenin etki alanının giderek küçülmesi ve en sonunda kapanmasıyla sonuçlanacaktır.

Tanzimat sonrasında mektebin oluşumu ve geliştirilmesi yanında medresenin yeni duruma göre yeniden düzenlenmesine yönelik çalışmalar da sürüyordu. Medrese dışındaki eğitim reformları sürerken medreseler bir süre daha ulemânın başı olan Şeyhülislâma bağlı kurumlar olarak kalmaya devam etmiştir.¹⁸ 1914'te *Islah-ı Medâris Nizamnamesi* çıkarıldı. Bu gibi ıslah projelerinde sürekli olarak tekrarlanan ifade, medreselerdeki bilgilerin eskidiği ve buna çözüm bulunması gerektiği olmuştur.¹⁹ Bu yüzden bu gibi belgelerde medresenin yerine gelişmelere daha uygun olan bir *Ulûm-i Diniye Mektebi*'nin açılmasını tavsiye ediliyordu. Eğitimin klasik dönemdeki sivil olma özelliğini yitirmesine yol açacak bir kararla da bu mektep, Meşihat makamına değil merkezîyetçi bir anlayışla doğrudan Padişahın himayesine verilecektir.²⁰ Ayrıca yeterli eğitim öğretimi vermediği gerekçesiyle geliştirilen her medrese ıslahı projesinde medrese müfredatının mektep müfredatına daha da yaklaştırıldığı görülüyordu. Mesela 1917'de lisansüstü öğretim veren bir kurum olarak *Medresetu'l-Mütehassisîn* adıyla düzenlenen yeni bir program *Dârülfünun*'daki gibi bölümlenme anlayışıyla şekillendirilmişti. Programdaki üç bölümden birisi Tefsir ve Hadis Bölümü idi. Burada yoğun olarak tefsire ve hadise ilişkin dersler bulunuyordu. Diğer bölümler ise Fıkıh ve Usul-i Fıkıh Bölümü, Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Bölümleri idi.

Tanzimat sonrasında olan şey, aslında din eğitim ve öğretimi veren eğitim kurumlarının yeniden şekillenmesinden ve bir müfredat

¹⁶ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 16 .

¹⁷ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 76.

¹⁸ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 23.

¹⁹ Zengin, *II Abdülhamid Dönemi*, 141 vd.

²⁰ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 34 vd.

çalışmasından öte bir durumdur. Osmanlı toplumu bu süreçte klasik Müslüman toplum yapılanmasından farklılaşıyor ve giderek çağın derin ve güçlü eğilimlerinin gereğini yerine getiriyordu. Osmanlı toplum yapısı bu süreçte daha çok bir ulus devletin toplumsal yapısına doğru evriliyordu. Bu süreç aslında daha büyük ölçekte İmparatorluk döneminin bitişi anlamına da geliyordu. Bu yüzden bugünkü ilâhiyat fakültelerinin ve müfredatının oluşum sürecini sadece eğitimde yeniden yapılanmanın bir sonucu olarak görmek, eksik bir bakış olacaktır. Günümüzdeki ilâhiyat müfredatını klasik bir Müslüman toplum yapılanmasına sahip ve bütün kurumları gibi eğitim kurumları da ona göre şekillenmiş Osmanlı'dan sonra çağdaş bir ulus devlet yapılanmasına göre yeniden şekillenen Türk toplumsal yapı değişikliğinin bir sonucu olarak bakmak gerekir. Osmanlı'da hukuk, eğitim, sosyal hizmetler ve din hizmeti, diğer Müslüman toplumlarda olduğu gibi büyük oranda sivil kalmayı başarabilmiş *ulemâ* tarafından görülürken bu görev alanları ulus devlet yapılanmasıyla birlikte sivil olmaktan çıkarılmış ve merkezî devlet yapılanmasının eline verilmiştir. Bundan sonra, hukuk, Adalet Bakanlığı, eğitim ise Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülecektir. Bu sürecin başlarında mesela şer'î hukukun uygulama sahasında kalan aile hukuku alanında daha kaliteli insan yetiştirilmesi gündeme gelmiş ve Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi zamanında, 1854 yılında Süleymaniye Camii civarında *Muallimhâne-i Nüvvâb* adıyla bir eğitim kurumu kurulmuştu. Ne var ki değişen hukuk sistemi dolayısıyla bu okul mezunlarının çalışma imkânları sınırlı kalmıştı.²¹ Sosyal yardımlaşma ve dayanışma hizmeti sunan ve ulemânın yürüttüğü diğer kurumlara gelirlerinden kaynak sağlayan vakıflar da bu süreçte yine önceleri Şeyhülislâmlık makamında bırakılmış iken en sonunda da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kurulmasıyla devletleştirilmiş bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün bu kurum hala bazı Müslüman ülkelerde din hizmeti veren ülke müftülükleri veya din bakanlıkları gibi kurumların bünyesinde yaşamaktadır. Din hizmetinin yürütülmesine yönelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığı da bugün devlet bünyesinde bulunmaktadır.

Bu gelinen noktanın başka bir sonucu da artık *ulemâ* adında bir sınıfın olmayacak olmasıdır. Ulemâ tarafından işletilen medrese, yine ulemânın yeni bireylerini yetiştirmekteydi ve bu sınıfın toplumsal temelleri ve karşılıkları bulunmaktaydı. Ulemâ klasik Müslüman toplumsal yapısının önemli bir unsuruydu; ancak bu toplumsal yapıdan söz etmemiz artık mümkün değildir. Bugün bir an için *ulemâ* yetiştiren bir kurumun oluşturulabilmiş olduğunu düşünsek bile, bunun toplumsal

²¹ Zengin, *Medreseden Dârülfünuna*, 25.

bir karşılığının olmadığını kabul etmemiz gerekir. Yine böyle bir kurumdan yetiştiği varsayılan ulemâ, tıpkı Tanzimat sonrasında olduğu gibi bugün de işlevsiz ve görevsiz olarak kalacaktır. Tanzimat sonrasında din bilimlerinin ehilleri olan *ulemâ*, sonunda öğrenip öğrettiği bilgi ile aynı akıbeti paylaşmış ve onların işlevlerini memurlar, avukatlar ve gazetecilerden oluşan yeni bir sınıf devralmıştı.²² Yönetici seçkinlerin yapısı değiştiğinde, seçkin ulemânın artık yönetim içinde yeri de olmayacaktı.²³ Son aşamada medreselerin kaldırılmasıyla, *Sebîlurreşâd*'da tespit edildiği şekliyle on altı bin kişilik bir ulemâ kurumu artık bir daha görülmemek üzere varlık sahnesinden çekilecekti.²⁴

5. İlahiyat Fakültesi ve İşlevi

Bugün yüksek din öğretimi veren İlahiyat Fakültesinin işlevi nedir? Bu soruya verilecek cevap, İlahiyat Fakülteleri ulus devlet yapılanmasının kurumları olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ihtiyaç duyduğu din görevlisi ihtiyacını ve Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu temelinde Milli Eğitim Bakanlığı'nın yönettiği okullarda din derslerini okutmak için ihtiyaç duyulan öğretmen ihtiyacını karşılamak olacaktır. Başka bir ifadeyle İlahiyat Fakültesi müfredatı, günümüz toplumsal yapılanması gereği, geçmişteki gibi bütünüyle din, hukuk, eğitim ve sosyal dayanışma alanlarından sorumlu olan ulemânın yeni bireylerini yetiştirmek gibi bir amaç taşımamaktadır. Söz konusu istihdam hedeflerine sahip olarak yüksek ilâhiyat öğretimi, mezunlarına temel dini kaynakların hayata aktarılmasını amaçlayan bir donanım kazandırmaya yönelik olmaktan çok, kaynaklara ve temel İslâm disiplinlerine dair bilgi vermekle sınırlı kalan bir müfredata sahiptir. Bu yüzden ilâhiyat müfredatında mümkün olduğunca bu disiplinlerin tarihi birikimine yer yerilmektedir. İlahiyat müfredatının bu özelliğini daha Osmanlı İmparatorluğunun son on yıllarında medreseden ayrı, çağdaş bir yüksek din öğretimi kurumu oluşturma çalışmaları sırasında kazandığı söylenebilir. Diğer yandan Felsefe, Psikoloji ve Sosyoloji dersleri de öğrenciyi günümüz beşerî disiplinlerinin genel olarak dini ilgilendiren boyutuyla bilgi sahibi yapmayı amaçlar. Buna göre İlahiyat Fakültesi mezunlarının istihdamı din hizmeti ve din bilgisi öğretmenliği alanlarında yoğunlaşmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde bu mezunlar din görevliliğinden başlayarak, vâiz, müftü, Din İşleri Yüksek Kurul Üyesi ve nihayet Diyanet

²² Sayed, "The Role of 'ulamâ'", 265, 278.

²³ Dilip Hiro, *Islamic Fundamentalism*, Justin Wintle (series ed.) (London: Paladin Grafton Books, 1988), 46.

²⁴ Falih Rıfki, "Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş", *Sebîlurreşâd* (9 Teşrin-i Evvel 1340)24:620 (1925), 348.

İşleri Başkanı olabilirler. Ayrıca bu mezunlar son on yıllarda, yurtdışında yaşayan toplumumuza, akraba topluluklara ve Müslüman azınlıklara din hizmeti sunmak amacıyla din görevliliği ve diplomatik bir yönü de bulunan ataşelik ve müşavirlik görevleri de üstlenebilmektedirler. Bu görevlere son yıllarda dini rehberlik ve danışmanlık gibi görevler de eklenmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak da din dersi öğretmenliği ve yine Milli Eğitim Bakanlığı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü bünyesinde İmam-Hatip Liselerinde meslek dersi öğretmenliği yapabilirler. Yüksek Din Öğretimi alanında ise Yüksek Öğretim Kurumu'nun işleyişine tabi olarak bir ilâhiyat mezunu araştırma görevliliğinden başlayıp, akademik unvanları kazanarak en üst düzey akademisyenlik olan profesörlüğe kadar yükselebilmektedirler. Ayrıca doğal olarak bu akademisyenler, buldukları fakültenin ve bağlı oldukları üniversitenin yönetiminde görev alabilmektedirler. Bunun dışında İlâhiyat Fakültesi mezunları dört yıllık üniversite mezunu olduklarından, diğer dört yıllık yükseköğretim mezunları gibi, birçok başka memuriyet alanlarında görev alabilmektedirler.

Bir öğretim kurumu için her zaman sorulan şu soru ilâhiyat fakültesi için de sorulmalıdır: İlâhiyat fakültesi müfredatı ve izlenen öğretim yöntemleri bugün gereksinim duyulan özelliklerde insan kaynağı yetiştirebilmekte midir? Başka bir ifadeyle istihdam alanları dikkate alındığında mezunlar, iş alanlarındaki görevlerin gerektirdiği bilgi ve beceri donanımıyla mezun olmakta mıdır? Bugün İlâhiyat Fakültelerinin farklı düzeylerde din dersi öğretmeni yetiştiren bir kurum olarak yeterliliği çok tartışma konusu edilmezken, din adamı ve akademik kariyer yapanları yetiştiren bir kurum olarak yeterliliği her zaman tartışılmalıdır. Din hizmeti alanında, öncelikle uygulama ve beceri isteyen konularda eksiklik, şikâyet konusudur. Kur'ân-ı Kerîm'in tilaveti ve cami içi ve dışı din hizmeti ve dini bilgilere kaynağından ulaşmak ve incelemek amacıyla gerekli olan Arapça bilgisinin yetersizliği de her zaman dile getirilen bir başka noktadır. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çeşitli kademelerinde görev alan ilâhiyat fakültesi mezunlarının söz konusu görevler gereği, liderlik özelliklerine sahip olmaları beklenmektedir. Camide dini toplumsal bir görev yerine getirdikleri göz önüne alındığında, camilerin dini ve toplumsal mekânlar olarak bakım ve yönetimi konuları, görevlinin kişisel yeteneklerine bırakılmaktadır. Yurt içinde ve dışında yapılan görevin ilerleyen yıllarındaysa görevliden daha yüksek ölçekte kanaat önderliği özelliklerine sahip olması beklenmektedir. Bu yüzden Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesine kattığı İlâhiyat Fakültesi mezunlarını kendi ihtiyaçlarına uygun hizmet vermelerini sağlamak amacıyla uzun süreleri

bulan eğitimlere almaktadır. İlâhiyat öğretiminde bu sorunların giderilmesi için yapılan yeni müfredat geliştirme çabalarıysa Tanzimat'tan bu yana kazandığı şekli büyük ölçüde koruyan ilâhiyat müfredatında ve eğitim öğretim yöntemlerinde gerekli gelişmenin gerçekleşmesini sağlayamamış görünmektedir. Bu çabalar çoğu zaman bir dersin sayısını artırmak veya dersin verildiği sınıfı veya yarıyılı değiştirmekle sınırlı kalmış, sınırlı ve yüzeysel sayılabilecek iyileştirmelerin ötesinde köklü bir değişiklik gerçekleşmemiştir. Zaman zaman müfredata daha çok dini ilimler karakteri katmak amacıyla temel İslâm bilimleri lehine, kimi başka dersleri müfredattan çıkarmak ve hatta kimi fakültelerde bunu kurumun ismine yansıtarak 'İlâhiyat' yerine *İslâmi İlimler* şeklinde isimlendirmek gibi girişimler de görülmektedir. Bu çabalar, ilâhiyat müfredatının esasen İslâm bilimlerinin tarihi süreçte ürettiği bilgi birikimini aktarmak esasına dayanan ve bunu da belli bir düzeyde sağlayabilen karakterini değiştirememiştir. Sonuç olarak, bugünkü ilâhiyat müfredatının en temelde içinde yaşadığımız toplumsal yapılanmaya koşut olarak şekillendiği ve müfredatta ve onun amaçlarında şu ya da bu yöndeki köklü değişikliklerin yine toplumsal yapılanmaya koşut olarak gerçekleşebileceği hatırdan çıkarılmaması gereken önemli noktadır.

Kaynakça

- Ephrat, Daphna. "Religious Leadership and Associations in the Public Sphere of Seljuk Baghdad". *The Public Sphere in Early Muslim Societies*. ed. Miriam Hoexter, Shmuel N. Eisenstadt, Nehemia Levtzio. 31-48. Albany: State University of New York Press, 2002.
- Heyd, Uriel. "The Ottoman 'Ulemā and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II" *Studies in Islamic History and Civilization: Scripta Hierosolymitana* IX/63-96. (1961),
- Hiro, Dilip. *Islamic Fundamentalism*, Justin Wintle (series ed.). London: Paladin Grafton Books, 1988.
- Rıfki, Falih. "Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş" *Sebülreşād*24/620 (Ekim 1925), , 348-349.
- Sayed, Afaf Loutfi. "The Role of 'ulamā' in Egypt during the Early Nineteenth Century" *Political and Social Change in Modern Egypt* ed. P. M. Holt, 264 -280. London: Oxford University Press, 1968.
- Zengin, Salih Zeki. *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi: 1876-1908*. Adana: Baki Kitabevi, 2003.
- Zengin, Salih Zeki. *Medreseden Dârülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. Adana: Karahan Yayınevi, 2009.